

نقش تشکیلات سیاسی مأمون عباسی در ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (ع): تحلیلی از بحران مشروعیت خلافت عباسی

۱. محمد حبیب پور لداری: گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۲. امیر تیمور رفیعی: گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۳. حمیدرضا جدیدی: گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۴. کیوان لولونی: گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: 0049652419@IAU.IR

چکیده

شهادت امام رضا(ع) در سال ۲۰۳ هجری قمری یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی — مذهبی عصر عباسی است که در بستر بحران مشروعیت خلافت مأمون شکل گرفت. این مقاله با هدف تبیین نقش تشکیلات سیاسی مأمون در سیاست ولایت‌عهدی و پیامدهای آن، این رویداد را در چارچوب نظری بحران مشروعیت خلافت عباسی بررسی می‌کند. مقاله با روش توصیفی — تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی سده‌های نخستین و پژوهش‌های معاصر، ساختار قدرت در خلافت مأمون، رقابت‌های درونی خاندان عباسی و نقش کارگزاران سیاسی در شکل‌گیری این سیاست را تحلیل می‌کند. انتصاب امام رضا(ع) به ولایت‌عهدی بیش از آنکه ناشی از گرایش اعتقادی مأمون باشد، راهبردی سیاسی برای مدیریت بحران مشروعیت، مهار مخالف‌های داخلی و تقویت اقتدار خلافت بود. با این حال، افزایش جایگاه اجتماعی و مقبولیت دینی امام رضا(ع) این سیاست را با پیامدهای پیش‌بینی‌نشده مواجه ساخت و حضور ایشان را به چالشی برای دستگاه خلافت تبدیل کرد. در این چارچوب، شهادت امام رضا(ع) را می‌توان در منطق حفظ قدرت و مدیریت تعارضات سیاسی در خلافت عباسی تفسیر کرد.

کلیدواژگان: مأمون عباسی، ولایت‌عهدی امام رضا(ع)، بحران مشروعیت، ساختار قدرت، علویان

شیوه استناددهی: حبیب پور لداری، محمد، رفیعی، امیر تیمور، جدیدی، حمیدرضا، و لولونی، کیوان. (۱۴۰۵). نقش تشکیلات سیاسی مأمون عباسی در ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (ع): تحلیلی از

بحران مشروعیت خلافت عباسی. «شریعت، فلسفه و اخلاق»، ۴(۶)، ۱۵-۱.

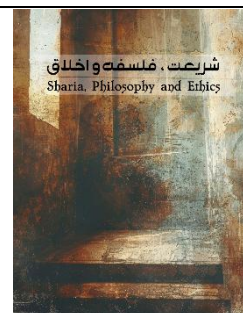
تاریخ ارسال: ۱۰ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴ تیر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۲ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۲۲ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ اسفند ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Role of Al-Ma'mun's Political Apparatus in the Designation of Imam al-Rida (A.S.) as Heir Apparent and His Martyrdom: An Analysis of the Legitimacy Crisis of the Abbasid Caliphate

1. Mohammad Habibpour Ledari: PhD Student, Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran
2. Amir Taimur Rafiei*: Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran
3. Hamid Reza Jadidi: Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran
4. Keyvan Loloui: Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran

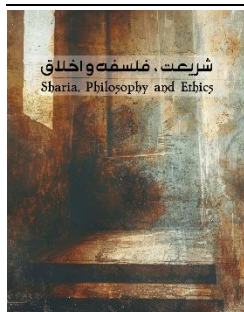
*Corresponding Author's Email: 0049652419@IAU.IR

Abstract

The martyrdom of Imam Ali al-Rida in 818 CE (203 AH) constitutes one of the most significant political-religious developments of the Abbasid era, emerging within the broader context of the legitimacy crisis of the caliphate of Al-Ma'mun. This article aims to elucidate the role of Al-Ma'mun's political apparatus in the policy of appointing Imam al-Rida (A.S.) as heir apparent and its consequences by examining this event through the theoretical framework of the Abbasid legitimacy crisis. Employing a descriptive-analytical method and drawing upon early historical sources as well as contemporary scholarship, the study analyzes the structure of power within Al-Ma'mun's caliphate, the internal rivalries of the Abbasid dynasty, and the role of political officials in shaping this policy. The appointment of Imam al-Rida (A.S.) as heir apparent was motivated less by Al-Ma'mun's doctrinal inclinations than by a political strategy aimed at managing the crisis of legitimacy, containing internal opposition, and strengthening the authority of the caliphate. Nevertheless, the growing social status and religious acceptance of Imam al-Rida (A.S.) produced unforeseen consequences, transforming his presence into a challenge for the Abbasid ruling establishment. Within this framework, the martyrdom of Imam al-Rida (A.S.) may be interpreted through the logic of preserving power and managing political conflicts within the Abbasid caliphate.

Keywords: *Al-Ma'mun Abbasid, Succession of Imam al-Rida (A.S.), Legitimacy Crisis, Power Structure, Alids.*

How to cite: Habibpour Ledari, M., Rafiei, A. T., Jadidi, H. R., & Loloui, K (2026). The Role of Al-Ma'mun's Political Apparatus in the Designation of Imam al-Rida (A.S.) as Heir Apparent and His Martyrdom: An Analysis of the Legitimacy Crisis of the Abbasid Caliphate. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(6), 1-15.

Submit Date: 30 March 2026

Revise Date: 05 July 2026

Accept Date: 13 July 2026

Initial Publish Date: 13 July 2026

Final Publish Date: 20 February 2027

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The designation of Imam al-Rida (A.S.) as heir apparent by the Abbasid caliph al-Ma'mun and the subsequent martyrdom of the Imam in 818 CE constitute one of the most complex political-religious episodes of the early Abbasid period. This study examines this event not merely as an isolated historical occurrence or a theological dispute, but as a political phenomenon embedded in the structural legitimacy crisis of the Abbasid caliphate. The Abbasids had originally mobilized broad social and religious support by invoking proximity to the Prophet's family and by presenting themselves as restorers of justice after the Umayyads; however, once they consolidated power, the same symbolic capital that had facilitated their rise became a persistent source of political vulnerability. The continuing social authority of the Ahl al-Bayt, the political memory of Alid claims, and the religious prestige attached to the Imams created an enduring tension between Abbasid political authority and Alid religious legitimacy. In this context, al-Ma'mun's decision to appoint Imam al-Rida (A.S.) as heir apparent in 816 CE should be interpreted as an attempt to manage the competing sources of legitimacy that had become increasingly destabilizing after the Abbasid civil war. The study therefore situates the policy of succession within the broader transformation of the caliphate from a seemingly unified imperial authority into a multi-centered network of political, military, bureaucratic, and religious forces (1, 10, 11, 16).

Methodologically, the research adopts a descriptive-analytical approach based on early Islamic historical sources and contemporary scholarship on Abbasid political structures. Classical chronicles such as those of al-Tabari, al-Mas'udi, al-Ya'qubi, Ibn al-Athir, al-Baladhuri, and Dinawari provide the principal narrative framework for reconstructing the civil war between al-Amin and al-Ma'mun, the transfer of the political center to Marw, the growing influence of Khurasani elites, and the opposition of the Abbasid establishment in Baghdad. Shi'i sources, especially al-Saduq's *Uyun Akhbar al-Rida*, al-Mufid's *al-Irshad*, and al-Tabarsi's works, contribute essential material on the invitation of Imam al-Rida (A.S.) to Khurasan, the circumstances of his succession, his intellectual debates, and the accounts surrounding his martyrdom. At the same time, modern studies on Islamic historiography, political authority, bureaucratic power, and caliphal legitimacy enable a more structural reading of these events beyond narrative chronology. The study uses these sources not simply to recount events, but to analyze how political decisions were shaped by the interaction of the caliph, the bureaucracy, the military elite, the Khurasani power bloc, and the Abbasid family itself (2, 3, 5, 6, 15, 19, 26, 31).

The findings indicate that al-Ma'mun's succession policy cannot be adequately explained as a purely doctrinal inclination toward the Alids or as an exclusively personal decision. Rather, it emerged from a political field marked by severe instability after the civil war with al-Amin. The war weakened the administrative and military cohesion of the caliphate, exposed deep divisions within the Abbasid family, shifted the center of gravity from Baghdad to Marw, and elevated the influence of Khurasani commanders and bureaucrats. In this context, al-Ma'mun's political apparatus operated through several interconnected levels: the bureaucratic and ministerial system, represented most prominently by al-Fadl ibn Sahl; the military elite, especially Khurasani commanders such as Tahir ibn Husayn; and the Abbasid family in Baghdad, whose dissatisfaction with al-Ma'mun's policies culminated in open opposition and the proclamation of Ibrahim ibn al-Mahdi. These forces formed a multi-centered structure in which caliphal decision-making was not reducible to the will of the caliph alone. The appointment of Imam al-Rida (A.S.) must therefore be understood as part of a wider strategy of political rebalancing, through which al-Ma'mun attempted to contain Alid opposition, weaken hostile Abbasid factions, legitimize his rule after a destructive civil war, and integrate the symbolic authority of the Prophet's family into the official structure of the caliphate (13, 14, 18, 21, 24, 33).

However, the study also shows that the policy of succession generated unintended consequences that gradually undermined its original political purpose. By bringing Imam al-Rida (A.S.) to Khurasan and formally placing

him within the political hierarchy of the caliphate, al-Ma'mun did not simply neutralize Alid legitimacy; he also made the Imam's religious authority more visible across broader social and intellectual circles. Reports concerning the public reception of the Imam, his scholarly debates with theologians and representatives of different religious traditions, and the increasing recognition of his moral and intellectual status suggest that the policy strengthened, rather than dissolved, the independent religious capital of the Ahl al-Bayt. This produced a paradox of instrumental legitimacy: a symbolic resource employed to reinforce caliphal authority became a potential rival to that authority. The Abbasid elite in Baghdad perceived the appointment of an Alid heir apparent as a threat to their dynastic privilege, while the broader social reception of Imam al-Rida (A.S.) exposed the unresolved tension between political sovereignty and religious authority. In this sense, the succession policy intensified the very legitimacy problem it had been designed to solve (12, 17, 23, 28, 30, 32).

The martyrdom of Imam al-Rida (A.S.) in 818 CE must therefore be interpreted within the same political logic. The study does not treat the Imam's death as an event detached from the succession policy, but as the culmination of tensions produced by that policy. Shi'i historical sources attribute the Imam's martyrdom to poisoning and associate responsibility with al-Ma'mun, while some Sunni and general historical sources treat the event more cautiously, although they confirm the Imam's death in Tus in 818 CE. What is analytically significant is the timing and political context of the event: it occurred when al-Ma'mun was moving toward reconciliation with Baghdad and the Abbasid establishment, after the succession policy had generated serious opposition among Abbasid elites and had elevated Imam al-Rida's public stature. From this perspective, the death of the Imam may be read as part of the transition from a policy of symbolic alliance to one of political containment and elimination. The event reflects the structural limits of al-Ma'mun's strategy: he attempted to appropriate Alid legitimacy without allowing it to become autonomous, yet the social and religious authority of the Imam exceeded the boundaries of political control (4, 8, 9, 20, 27, 29, 34).

In conclusion, this study argues that the succession of Imam al-Rida (A.S.) and his martyrdom should be understood as a key episode in the legitimacy crisis of the Abbasid caliphate. Al-Ma'mun's policy was neither a merely ceremonial act nor a simple expression of religious sympathy; it was a calculated political strategy designed to reorganize authority after civil war, neutralize opposition, and incorporate the symbolic capital of the Ahl al-Bayt into the Abbasid state. Yet the policy revealed the inherent instability of combining political power with religious charisma in a fragmented imperial structure. Instead of resolving the crisis of legitimacy, the appointment of Imam al-Rida (A.S.) exposed competing centers of authority and intensified the rivalry between dynastic power and spiritual leadership. The study's central contribution is to show that al-Ma'mun's political apparatus played an active role in the formation, implementation, and eventual failure of this strategy. The case demonstrates that legitimacy in the Abbasid period was not a fixed possession of the caliphate, but a contested and negotiated field shaped by institutional rivalry, symbolic authority, social reception, and the limits of political control.

خلافت عباسی در سده‌های دوم و سوم هجری، با وجود برخورداری از سازمان اداری گسترده، توان نظامی قابل توجه و قلمروی وسیع، همواره با مسئله‌ای بنیادین در عرصه حکومت‌داری مواجه بود: مشروعیت سیاسی. عباسیان با بهره‌گیری از نارضایتی‌های عمومی نسبت به حکومت اموی و با شعار حمایت از اهل بیت (ع) توانستند قدرت را به دست گیرند؛ اما پس از استقرار خلافت، همان سرمایه اجتماعی و مذهبی که در مسیر دستیابی آنان به قدرت نقش مؤثری ایفا کرده بود، به یکی از مهم‌ترین چالش‌های سیاسی حکومت عباسی تبدیل شد. جایگاه ممتاز اهل بیت (ع) در میان مسلمانان، نفوذ اجتماعی علویان در مناطق مختلف جهان اسلام و استمرار گرایش‌های سیاسی و مذهبی به آنان، موجب می‌شد خلافت عباسی ناگزیر باشد همواره نسبت خود را با این جریان اثرگذار بازتعریف کند. از این رو، رابطه خلافت با اهل بیت (ع) تنها یک مسئله اعتقادی یا مذهبی نبود، بلکه بخشی از سازوکار مشروعیت سیاسی و یکی از مهم‌ترین عرصه‌های رقابت بر سر مرجعیت دینی و اقتدار سیاسی به شمار می‌رفت.

این مسئله در دوره مأمون عباسی (۱۹۸-۲۱۸ق) ابعاد گسترده‌تر و پیچیده‌تری یافت. مأمون پس از پیروزی در جنگ داخلی با برادرش امین، خلافتی را در اختیار گرفت که بنیان‌های اقتدار آن در اثر سال‌ها کشمکش سیاسی آسیب دیده بود. جنگ میان دو برادر نه تنها موجب فرسایش توان سیاسی و نظامی خلافت شد، بلکه شکاف‌های نهفته در ساختار قدرت عباسی را نیز آشکار ساخت. انتقال مرکز خلافت به مرو، افزایش نفوذ نیروهای خراسانی در دستگاه حکومت، نارضایتی بخشی از خاندان عباسی، فاصله گرفتن مأمون از بغداد و استمرار فعالیت جریان‌های مخالف، مجموعه شرایطی را پدید آورد که اقتدار سیاسی خلافت را با چالش‌های جدی مواجه می‌کرد. در چنین فضایی، مسئله مشروعیت بیش از هر زمان دیگری به دغدغه اصلی حکومت تبدیل شد و مأمون ناگزیر بود برای تثبیت موقعیت خود، راهکارهایی متناسب با شرایط جدید اتخاذ کند.

در این میان، تشکیلات سیاسی خلافت نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی به سیاست‌های مأمون داشت. ساختار قدرت در عصر او تنها در شخص خلیفه خلاصه نمی‌شد، بلکه مجموعه‌ای از دیوان‌سالاران، وزیران، فرماندهان نظامی، نخبگان خراسانی و اعضای خاندان عباسی در فرایند تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری سیاسی نقش ایفا می‌کردند. از این رو، بسیاری از سیاست‌های کلان خلافت را باید حاصل تعامل، رقابت و گاه تعارض میان این نیروها دانست. درک سیاست‌های مأمون بدون توجه به این شبکه پیچیده قدرت و مناسبات درونی آن، تصویری ناقص از تحولات سیاسی این دوره به دست خواهد داد.

در چنین بستری، پیشنهاد ولایت‌عهدی به امام رضا (ع) در سال ۲۰۱ق را نمی‌توان صرفاً تصمیمی فردی یا برخاسته از گرایش‌های اعتقادی مأمون تلقی کرد. این اقدام در شرایطی صورت گرفت که خلافت عباسی با بحران‌های سیاسی متعددی روبه‌رو بود و حکومت برای بازسازی مشروعیت خود نیازمند اتخاذ سیاست‌هایی تازه به نظر می‌رسید. ولایت‌عهدی امام رضا (ع) می‌توانست اهداف گوناگونی را به‌طور هم‌زمان دنبال کند؛ از کاهش فشارهای سیاسی و کنترل جریان‌های مخالف گرفته تا بهره‌گیری از جایگاه اجتماعی و معنوی اهل بیت (ع) در راستای تقویت موقعیت خلافت. بدین ترتیب، این سیاست را می‌توان یکی از مهم‌ترین اقدامات مأمون در مواجهه با بحران مشروعیت و تلاش برای بازآرایی مناسبات قدرت در قلمرو عباسی دانست.

با این حال، روند تحولات بعدی نشان داد که سیاست ولایت‌عهدی با پیچیدگی‌هایی همراه بود که فراتر از محاسبات اولیه دستگاه خلافت قرار داشت. حضور امام رضا (ع) در خراسان و قرار گرفتن ایشان در جایگاه ولیعهد، معادلات سیاسی موجود را تحت تأثیر قرار داد و ابعاد تازه‌ای به رابطه میان خلافت عباسی و جریان علوی بخشید. همین مسئله سبب شد که سیاست ولایت‌عهدی به یکی از مهم‌ترین رخدادهای سیاسی عصر مأمون تبدیل شود؛ رخدادی که بررسی آن می‌تواند بسیاری از ابعاد ساختار قدرت، شیوه‌های مشروعیت‌سازی و نحوه مواجهه خلافت با بحران‌های درونی

خود را آشکار سازد. در همین چارچوب، شهادت امام رضا (ع) در سال ۲۰۳ق نیز جدا از زمینه‌های سیاسی و تحولات درونی دستگاه خلافت قابل فهم نیست و باید در پیوند با مجموعه شرایطی تحلیل شود که از زمان طرح مسئله ولایت‌عهدی شکل گرفته بود.

با وجود اهمیت این رویداد در تاریخ سیاسی اسلام، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های موجود بیشتر بر گزارش وقایع تاریخی یا تحلیل‌های کلامی و اعتقادی تمرکز داشته‌اند و کمتر کوشیده‌اند آن را در چارچوب ساختار قدرت و تشکیلات سیاسی خلافت عباسی مورد بررسی قرار دهند. در حالی که تحلیل این رویداد از منظر نهادهای قدرت، رقابت‌های درون‌ساختاری و مناسبات سیاسی حاکم بر دستگاه خلافت می‌تواند فهم دقیق‌تری از اهداف، کارکردها و پیامدهای سیاست ولایت‌عهدی ارائه کند. از این منظر، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را می‌توان بخشی از راهبرد سیاسی مأمون برای مدیریت بحران مشروعیت خلافت دانست؛ راهبردی که ارزیابی آن مستلزم بررسی نقش تشکیلات سیاسی و نیروهای مؤثر در ساختار قدرت عباسی است.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که تشکیلات سیاسی مأمون عباسی چه نقشی در شکل‌گیری سیاست ولایت‌عهدی امام رضا (ع) و روند منتهی به شهادت ایشان داشته است و این سیاست چگونه در چارچوب بحران مشروعیت خلافت عباسی قابل تبیین است. فرض اصلی پژوهش آن است که ولایت‌عهدی امام رضا (ع) بیش از آنکه ناشی از گرایش مذهبی مأمون باشد، در چارچوب راهبردی سیاسی برای مدیریت بحران مشروعیت و بازسازی اقتدار خلافت شکل گرفت و تشکیلات سیاسی حکومت عباسی در طراحی، اجرا و فرجام این سیاست نقش مؤثری ایفا کرد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی و تحقیقات معاصر، می‌کوشد ضمن واکاوی ساختار قدرت در عصر مأمون، پیوند میان سیاست ولایت‌عهدی، بحران مشروعیت و منطق بقای خلافت عباسی را بررسی و تحلیل کند.

این مقاله برگرفته از بخشی از رساله دکتری محمد حبیب‌پور لداری در رشته تاریخ اسلام دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات است.

منابع و پیشینه پژوهش

بررسی مسئله ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (ع) مستلزم بهره‌گیری هم‌زمان از منابع تاریخی سده‌های نخستین اسلامی و پژوهش‌های معاصر است. از این رو، منابع مورد استفاده در این پژوهش را می‌توان در دو دسته کلی منابع تاریخی و تحقیقات جدید طبقه‌بندی کرد.

الف) منابع تاریخی

بخش عمده اطلاعات مربوط به تحولات سیاسی عصر مأمون و مسئله ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در منابع تاریخی سده‌های نخستین اسلامی ثبت شده است. از مهم‌ترین این آثار، تاریخ الرسل و الملوک طبری است که گزارش نسبتاً گسترده‌ای از جنگ میان امین و مأمون، انتقال قدرت به مرو، سیاست‌های مأمون و مسئله ولایت‌عهدی ارائه می‌کند. مروج الذهب مسعودی نیز از منابع مهم این دوره به شمار می‌رود و در کنار روایت وقایع، به برخی ابعاد سیاسی تصمیم مأمون و واکنش‌های اجتماعی و سیاسی نسبت به آن اشاره دارد.

در کنار این دو اثر، آثار مهمی همچون انساب الاشراف بلاذری، الاخبار الطوال دینوری و الکامل فی التاریخ ابن‌اثیر اطلاعات ارزشمندی درباره ساختار قدرت عباسی، رقابت‌های سیاسی و تحولات درونی خلافت در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند. همچنین آثاری مانند تاریخ بغداد خطیب بغدادی و المنتظم ابن‌جوزی، فضای سیاسی بغداد و واکنش بخشی از نخبگان عباسی نسبت به سیاست‌های مأمون را منعکس کرده‌اند.

در میان منابع شیعی نیز عیون اخبار الرضا (ع) اثر شیخ صدوق و الارشاد شیخ مفید از مهم‌ترین منابع به شمار می‌روند. این آثار ضمن ارائه گزارش‌هایی درباره دعوت امام رضا (ع) به خراسان، مسئله ولایت‌عهدی و شهادت آن حضرت، بخشی از دیدگاه‌های شیعی درباره این رویداد را منعکس ساخته‌اند. افزون بر این، آثاری همچون اعلام الوری بأعلام الهدی و کشف الغممه نیز اطلاعاتی درباره شرایط سیاسی عصر امام رضا (ع) و تعامل آن

حضرت با خلافت عباسی ارائه می‌کنند. با وجود اهمیت این منابع در بازسازی وقایع تاریخی، رویکرد غالب آن‌ها روایت‌محور است و کمتر به تحلیل ساختار قدرت، نقش نهادهای سیاسی و منطق تصمیم‌گیری دستگاه خلافت پرداخته‌اند. از این رو، برای تبیین ابعاد سیاسی و نهادی این مسئله، بهره‌گیری از مطالعات تحلیلی معاصر ضروری است.

ب) پیشینه پژوهش

پژوهش‌های معاصر درباره ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد. دسته نخست، آثاری هستند که این مسئله را در چارچوب تاریخ سیاسی خلافت عباسی بررسی کرده‌اند. در این میان، رسول جعفریان با تحلیل شرایط سیاسی عصر مأمون، سیاست ولایت‌عهدی را در پیوند با تلاش خلافت برای مهار جریان‌های علوی و تثبیت اقتدار سیاسی تبیین کرده است. یا در پژوهش‌های جدیدتر ایشان، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) به عنوان بخشی از سیاست مهار بحران مشروعیت و کنترل شبکه علویان در سطح فرامحلی تحلیل شده است (1). ویلفرد مادلونگ نیز در بررسی مناسبات علویان و خلافت، به زمینه‌های سیاسی نزدیکی مأمون به امام رضا (ع) توجه نشان داده است. هیو کندی، یولیوس ولهاوزن، مارشال هاجسون، برنارد لوئیس، ویلیام مونتگمری وات و ایرا لاپیدوس نیز هر یک از زاویه‌ای متفاوت به بحران‌های سیاسی خلافت عباسی، مسئله مشروعیت و رابطه قدرت سیاسی با مرجعیت دینی پرداخته‌اند.

دسته دوم، پژوهش‌هایی هستند که بیشتر بر ابعاد مذهبی، کلامی و شخصیتی این رویداد تمرکز دارند. در این آثار، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) عمدتاً در چارچوب سیره سیاسی و دینی آن حضرت یا سیاست‌های مذهبی مأمون بررسی شده است. همچنین مقالات علمی-پژوهشی متعددی در سال‌های اخیر به تحلیل اهداف سیاسی مأمون، واکنش جریان‌های مختلف اجتماعی و پیامدهای ولایت‌عهدی پرداخته‌اند و ابعاد گوناگون این رویداد را روشن ساخته‌اند.

با وجود ارزش علمی این تحقیقات، بیشتر آن‌ها یا بر گزارش و تحلیل خود واقعه ولایت‌عهدی تمرکز داشته‌اند یا سیاست‌های مأمون را از منظر تاریخ سیاسی و مذهبی بررسی کرده‌اند. در مقابل، نقش تشکیلات سیاسی مأمون، شبکه کارگزاران خلافت، مناسبات قدرت در دربار عباسی و تأثیر این عوامل بر شکل‌گیری سیاست ولایت‌عهدی و فرجام آن، کمتر به صورت مستقل و نظام‌مند مطالعه شده است. همچنین پیوند میان این تحولات و بحران مشروعیت خلافت عباسی، به عنوان یک چارچوب تحلیلی منسجم، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر تشکیلات سیاسی مأمون و ساختار قدرت در دستگاه خلافت عباسی، مسئله ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (ع) را در چارچوب بحران مشروعیت خلافت عباسی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

بحران مشروعیت خلافت عباسی

در بازخوانی‌های جدید تاریخ اسلام، خلافت عباسی نه یک نظام ثابت، بلکه یک ساختار در حال تحول و سازگار شونده با بحران‌های مشروعیت معرفی شده است (2). پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که مشروعیت در خلافت عباسی بیش از آنکه ساختاری دینی داشته باشد، حاصل تعامل میان نخبگان محلی و مرکز خلافت بوده است (3). خلافت عباسی در سده‌های دوم و سوم هجری، با وجود برخورداری از ساختار اداری گسترده و توان نظامی قابل توجه، همواره با مسئله بنیادین مشروعیت سیاسی مواجه بود (4-6). این مسئله ریشه در تناقض میان شعار اولیه عباسیان در حمایت از اهل بیت (ع) و واقعیت تمرکز قدرت در ساختار خلافت داشت (7-9). در همین چارچوب، استمرار نفوذ اجتماعی اهل بیت (ع) و گرایش‌های علویان، خلافت عباسی را ناگزیر از بازتعریف رابطه خود با این جریان می‌کرد. این وضعیت در تحلیل‌های جدید نیز به عنوان تنش میان مشروعیت

دینی و اقتدار سیاسی تفسیر شده است (10-12). در همین زمینه، برخی مطالعات تاریخ اندیشه سیاسی اسلام نیز تأکید کرده‌اند که این تنش در سطح نهادی به بازتعریف مفهوم خلافت منجر شد (13, 14).

خلافت مأمون عباسی (۱۹۸-۲۱۸ق) در شرایطی شکل گرفت که پیامدهای جنگ داخلی میان امین و مأمون بخش مهمی از ظرفیت سیاسی و اداری خلافت را تحت تأثیر قرار داده بود. منابع تاریخی از درگیری‌های گسترده میان دو برادر، انتقال مرکز قدرت به مرو، افزایش نفوذ نیروهای خراسانی در دستگاه خلافت و شکل‌گیری مخالفت‌هایی در بغداد گزارش کرده‌اند (5, 6, 15). بر پایه این تحولات، برخی پژوهشگران معاصر دوره مأمون را یکی از حساس‌ترین مراحل بازسازی قدرت سیاسی در تاریخ عباسیان دانسته‌اند و معتقدند که خلافت در این دوره با چالش‌های جدی مشروعیت و اقتدار سیاسی روبه‌رو بود (11, 16, 17). در برخی تحلیل‌های ساختاری نیز این وضعیت به‌عنوان نتیجه مستقیم فروپاشی الگوی یکپارچه خلافت کلاسیک تفسیر شده است (18).

از این منظر، ساختار سیاسی عصر مأمون را می‌توان تلاشی برای بازآرایی شبکه قدرت در شرایط بحران مشروعیت دانست. در این دوره، تعارض میان نخبگان عباسی بغداد، دیوان‌سالاران خراسانی و فرماندهان نظامی، به یکی از عوامل مؤثر در جهت‌دهی به سیاست‌های خلافت تبدیل شد. برخی مطالعات جدید نیز این دوره را نقطه عطفی در تحول ساختار قدرت عباسی ارزیابی کرده‌اند؛ دوره‌ای که در آن، الگوی سنتی خلافت با آرایش جدیدی از نیروهای سیاسی و اداری مواجه شد (10, 11).

دوره مأمون (۱۹۸-۲۱۸ق) یکی از بحرانی‌ترین دوره‌های تاریخ عباسی است که در آن، جنگ داخلی امین و مأمون ساختار قدرت را دچار تزلزل کرد (6, 15, 19). انتقال مرکز خلافت به مرو و افزایش نفوذ خراسانیان موجب تغییر توازن قدرت شد (20, 21). این دوره در پژوهش‌های معاصر به‌عنوان گذار از خلافت متمرکز به ساختار چندکانونی قدرت تحلیل شده است (13, 16, 18).

در این چارچوب، سازمان سیاسی مأمون را می‌توان در سه سطح اصلی بررسی کرد:

دیوان‌سالاری و دستگاه وزارت؛

نخبگان نظامی و ساختار قدرت قهری؛

خاندان عباسی و رقابت‌های درونی خلافت.

این سه سطح به‌صورت شبکه‌ای درهم‌تنیده عمل می‌کردند و هر یک در شکل‌گیری سیاست‌های کلان خلافت نقش داشتند. هیو کندی و روی متعهده نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که تعامل و رقابت میان این کانون‌های قدرت، الگوی تصمیم‌گیری سیاسی در دربار عباسی را شکل می‌داد و در برخی موارد به تنش‌های ساختاری در درون خلافت منجر می‌شد (14, 16).

۱. دیوان‌سالاری و دستگاه وزارت: تمرکزگرایی در شرایط بحران

دیوان‌سالاری عباسی که از عصر منصور شکل گرفته بود، در دوره مأمون به مرحله‌ای از تمرکز نهادی رسید. برجسته‌ترین نمود این تمرکز در جایگاه فضل بن سهل مشاهده می‌شود که هم‌زمان اداره امور دیوانی و سیاست‌های نظامی را بر عهده داشت و به همین سبب «ذوالریاستین» خوانده می‌شد (5, 6, 15, 19).

این تمرکز قدرت در ساختار دیوانی، در تحلیل‌های تاریخی به‌عنوان نشانه گذار از دیوان‌سالاری کلاسیک عباسی به الگوی شخصی‌سازی قدرت تفسیر شده است (10, 13).

در همین چارچوب، نقش حلقه خراسانی در اطراف مأمون موجب کاهش وزن سیاسی خاندان عباسی در بغداد شد و نوعی جابه‌جایی در مرکز تصمیم‌گیری ایجاد کرد (11, 16). منابع تاریخی از نارضایتی عباسیان نسبت به نفوذ فضل بن سهل و شبکه خراسانی گزارش داده‌اند (7, 22). این نارضایتی در برخی تحلیل‌ها به‌عنوان نشانه شکاف درونی نخبگان قدرت در ساختار خلافت ارزیابی شده است (23). دیوان‌های خراج، رسائل و جند همچنان ساختار اداری خلافت را حفظ کردند، اما ترکیب کارگزاران آن‌ها به تدریج به سمت عناصر ایرانی و خراسانی متمایل شد (21). این تغییر در ترکیب اداری، از نگاه برخی پژوهشگران، مقدمه شکل‌گیری دیوان‌سالاری منطقه‌ای در دوره‌های بعدی بوده است (14).

۲. نخبگان نظامی: انتقال ثقل قدرت از بغداد به خراسان

نقش نیروهای نظامی خراسان در ساختار قدرت مأمون، نه صرفاً نظامی، بلکه به‌عنوان یک عامل تعیین‌کننده در بازآرایی قدرت سیاسی خلافت عمل می‌کرد (24). پیروزی مأمون بر امین تا حد زیادی مرهون نیروهای نظامی خراسانی بود. در رأس این گروه، طاهر بن حسین قرار داشت که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکست امین و فتح بغداد ایفا کرد (5, 6, 25).

این نقش نظامی خراسانیان در منابع کلاسیک به‌عنوان عامل اصلی تغییر توازن قدرت در جنگ داخلی عباسیان گزارش شده است (15, 19). واگذاری حکومت خراسان به طاهر، در واقع نوعی تفویض اقتدار منطقه‌ای بود که پیامدهای سیاسی بلندمدت داشت (16). این اقدام در تحلیل‌های جدید به‌عنوان آغاز روند واگرایی تدریجی قدرت مرکزی تفسیر شده است (13). برخی پژوهشگران این تحول را نشانه گذار از کنترل مستقیم خلافت به الگوی حکومت‌های نیمه‌مستقل می‌دانند (11, 23).

۳. خاندان عباسی و بحران درونی خلافت

واکنش خاندان عباسی به سیاست‌های مأمون یکی از عوامل مهم تنش سیاسی در این دوره بود. انتقال مرکز خلافت به مرو و افزایش نفوذ خراسانیان موجب نارضایتی گسترده در میان عباسیان بغداد شد (6, 7).

این شکاف درونی در برخی منابع به‌عنوان نشانه تضعیف انسجام سیاسی در ساختار خلافت گزارش شده است (4, 5). اعلام خلافت ابراهیم بن مهدی در بغداد بیانگر عبور اختلافات از سطح رقابت خانوادگی به سطح بحران سیاسی بود (6, 15). در تحلیل‌های جدید، این رخداد به‌عنوان نشانه ورود خلافت عباسی به مرحله چندمرکزی قدرت تفسیر شده است (11, 16).

در مجموع، ساختار سیاسی عصر مأمون به‌صورت شبکه‌ای چندکانونی عمل می‌کرد که در آن دیوان‌سالاران، نظامیان و خاندان عباسی هم‌زمان در رقابت بودند (13). این وضعیت باعث شد تصمیم‌های کلان سیاسی در خلافت، محصول تعامل چند سطح قدرت باشد، نه اراده فردی خلیفه (10, 16).

بحث

بررسی ساختار و تشکیلات سیاسی عصر مأمون نشان می‌دهد که خلافت عباسی در آغاز سده سوم هجری با نوعی بحران درونی در حوزه اقتدار و مشروعیت مواجه بود. پیامدهای جنگ میان امین و مأمون، افزایش نفوذ نخبگان خراسانی، گسترش نقش فرماندهان نظامی در معادلات قدرت و نارضایتی بخشی از خاندان عباسی، موجب شکل‌گیری فضایی شد که در آن، حفظ انسجام سیاسی خلافت به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های حکومت تبدیل گردید. در چنین شرایطی، دستگاه خلافت ناگزیر بود برای بازسازی اقتدار سیاسی خود، میان نیروهای رقیب در ساختار قدرت نوعی توازن ایجاد کند.

تحلیل ساختار قدرت در این دوره نشان می‌دهد که تصمیم‌های سیاسی مأمون صرفاً حاصل اراده فردی خلیفه نبود، بلکه در بستر تعامل و رقابت میان سه کانون اصلی قدرت، یعنی دیوان‌سالاران، نخبگان نظامی و خاندان عباسی، شکل می‌گرفت. هر یک از این نیروها در جهت‌دهی به سیاست‌های خلافت نقش داشتند و گاه تعارض منافع میان آنان بر روند تصمیم‌گیری سیاسی تأثیر مستقیم می‌گذاشت. از این رو، فهم سیاست‌های کلان مأمون بدون توجه به مناسبات درونی ساختار قدرت عباسی امکان‌پذیر نیست.

در این چارچوب، سیاست ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را نمی‌توان صرفاً اقدامی مذهبی، نمادین یا تاکتیکی کوتاه‌مدت تلقی کرد. این سیاست بخشی از راهبرد گسترده‌تر خلافت برای مواجهه با بحران مشروعیت و مدیریت چالش‌های ناشی از رقابت‌های درون‌ساختاری بود. انتخاب امام رضا (ع) به ولایت‌عهدی، علاوه بر آنکه می‌توانست جایگاه سیاسی خلافت را در افکار عمومی تقویت کند، ابزاری برای کنترل فشارهای سیاسی و بازآرایی مناسبات قدرت نیز به شمار می‌رفت. از این منظر، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) بیش از آنکه رخدادی صرفاً مذهبی باشد، مسئله‌ای سیاسی و برخاسته از الزامات ساختاری خلافت عباسی بود.

بر این اساس، تشکیلات سیاسی مأمون را باید یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری، اجرا و فرجام سیاست ولایت‌عهدی دانست. مطالعه این تشکیلات نشان می‌دهد که سیاست‌های خلافت در این دوره در پیوندی مستقیم با مسئله مشروعیت، حفظ اقتدار سیاسی و مدیریت رقابت میان کانون‌های قدرت قرار داشت. در نتیجه، تحلیل ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (ع) در بستر ساختار سیاسی عصر مأمون، امکان فهم دقیق‌تر منطق تصمیم‌گیری خلافت عباسی و چگونگی مواجهه آن با بحران مشروعیت را فراهم می‌سازد.

زمینه‌ها و عوامل شهادت امام رضا (ع)

بررسی شهادت امام رضا (ع) در سال ۲۰۳ق را نمی‌توان صرفاً در قالب یک واقعه منفرد تاریخی تبیین کرد، بلکه این رخداد در پیوندی مستقیم با تحولات سیاسی عصر مأمون و پیامدهای سیاست ولایت‌عهدی قابل فهم است. منابع تاریخی نشان می‌دهد که پس از انتصاب امام رضا (ع) به ولایت‌عهدی، مجموعه‌ای از تحولات سیاسی و اجتماعی در دربار عباسی و قلمرو خلافت پدید آمد که به تدریج بر مناسبات میان مأمون و امام تأثیر گذاشت (5، 6، 15). پژوهشگران معاصر نیز این دوره را از پیچیده‌ترین مراحل تعامل خلافت عباسی با جریان علوی دانسته‌اند و آن را در چارچوب تلاش مأمون برای مدیریت بحران مشروعیت و بازسازی اقتدار سیاسی خلافت تحلیل کرده‌اند (16، 17). در برخی مطالعات جدید نیز تأکید شده است که سیاست ولایت‌عهدی در واقع بخشی از راهبرد چندلایه مأمون برای کنترل تنش‌های درونی خلافت بوده است (10، 11).

نخستین عامل را می‌توان در افزایش تدریجی جایگاه اجتماعی، مذهبی و علمی امام رضا (ع) پس از طرح مسئله ولایت‌عهدی جست‌وجو کرد. حضور امام در خراسان و توجه گسترده مردم به ایشان موجب تقویت موقعیت معنوی آن حضرت در میان گروه‌های مختلف جامعه شد. گزارش‌های تاریخی از استقبال چشمگیر مردم از امام در مسیر حرکت به خراسان و نیز گسترش شهرت علمی ایشان حکایت دارد (7، 19).

در برخی گزارش‌های تکمیلی نیز به نقش شبکه‌های علمی و راویان حدیث در تثبیت این جایگاه اشاره شده است (15). همچنین مناظرات علمی امام با متکلمان و دانشمندان ادیان و مذاهب مختلف، جایگاه علمی ایشان را بیش از پیش آشکار ساخت و توجه نخبگان علمی و دینی را به سوی آن حضرت جلب کرد (26، 27). برخی پژوهشگران نیز بر این باورند که گسترش نفوذ معنوی امام پس از ولایت‌عهدی، به تدریج نوعی رقابت میان مشروعیت دینی اهل‌بیت (ع) و مشروعیت سیاسی خلافت را آشکار ساخت (10، 23). در همین راستا، برخی تحلیل‌ها

این فرایند را نقطه آغاز بازتعریف مرجعیت دینی در برابر قدرت سیاسی دانسته‌اند (12). در مطالعات جدید فقهی، مرجعیت دینی در قرن سوم هجری به‌عنوان نهادی در حال استقلال از خلافت سیاسی تحلیل شده است (28).

عامل دوم به واکنش‌های سیاسی در درون ساختار قدرت عباسی مربوط می‌شود. تعیین یک شخصیت علوی به‌عنوان ولیعهد، با مخالفت بخش مهمی از خاندان عباسی روبه‌رو شد. عباسیان بغداد این تصمیم را تهدیدی برای جایگاه سیاسی و تاریخی خود تلقی می‌کردند و از همان آغاز نسبت به آن بدبین بودند. منابع تاریخی از نارضایتی گسترده عباسیان، مخالفت با سیاست‌های مأمون و حتی تلاش برای جایگزینی وی خبر داده‌اند (5-7). در برخی نقل‌های تاریخی نیز به شکل‌گیری ائتلاف‌های داخلی علیه سیاست ولایت‌عهدی اشاره شده است (19).

اعلام خلافت ابراهیم بن مهدی در بغداد نیز نشان‌دهنده عمق این شکاف سیاسی بود (15). برخی تحلیل‌های جدید این مخالفت‌ها را صرفاً واکنشی به انتصاب امام رضا (ع) نمی‌دانند، بلکه آن را بخشی از رقابت گسترده‌تر بر سر انحصار مشروعیت سیاسی در درون خاندان عباسی ارزیابی می‌کنند (10, 18). در برخی مطالعات نیز تأکید شده که این رقابت‌ها پیش از ولایت‌عهدی آغاز شده و در این دوره شدت یافته است (11).

عامل سوم به تحول در محاسبات سیاسی مأمون مربوط می‌شود. مأمون در آغاز خلافت خود، در شرایطی که با بحران مشروعیت و مخالفت‌های سیاسی گسترده روبه‌رو بود، سیاست نزدیکی به علویان را در پیش گرفت؛ اما تغییر تدریجی شرایط سیاسی، افزایش فشار عباسیان و ضرورت بازگشت به بغداد، ادامه این سیاست را با دشواری‌های جدی مواجه ساخت. برخی منابع تاریخی از تغییر تدریجی رویکرد مأمون نسبت به امام رضا (ع) در سال‌های پایانی ولایت‌عهدی حکایت دارند (5, 15). در برخی گزارش‌های تکمیلی نیز به افزایش نقش مشاوران در تصمیم‌سازی‌های سیاسی مأمون اشاره شده است (6).

در تحلیل این تحول، برخی پژوهشگران معتقدند که مأمون در صدد بازسازی رابطه خود با نخبگان عباسی و کاهش تنش‌های سیاسی ناشی از سیاست ولایت‌عهدی بود (16, 29). وات نیز سیاست‌های مذهبی مأمون را عموماً تابع ضرورت‌های حفظ ثبات سیاسی خلافت دانسته است (30).

در برخی تحلیل‌های تطبیقی نیز این تغییر سیاست به‌عنوان چرخش از ائتلاف علوی به مصالحه با عباسیان تفسیر شده است (23). عامل چهارم را باید در تعارض میان اهداف سیاسی خلافت و پیامدهای اجتماعی سیاست ولایت‌عهدی جست‌وجو کرد. مأمون می‌کوشید از جایگاه معنوی امام رضا (ع) برای تقویت مشروعیت حکومت خود بهره‌گیرد؛ اما در عمل، این سیاست به افزایش نفوذ اجتماعی و اعتبار دینی امام انجامید. بدین ترتیب، سیاستی که قرار بود اقتدار خلافت را تقویت کند، به عاملی برای برجسته‌تر شدن جایگاه شخصیتی تبدیل شد که مشروعیتی مستقل از ساختار رسمی قدرت داشت.

در برخی تحلیل‌های جامعه‌شناختی نیز این وضعیت به‌عنوان «دوگانگی مشروعیت» در ساختار خلافت توصیف شده است (13). چنین وضعیتی می‌توانست توازن میان مشروعیت سیاسی خلافت و مرجعیت دینی اهل‌بیت (ع) را تحت تأثیر قرار دهد. برخی پژوهشگران این وضعیت را نمونه‌ای از تنش میان مشروعیت سیاسی و مشروعیت مذهبی در تاریخ خلافت اسلامی دانسته‌اند (12, 23). در برخی آثار نیز این تنش به‌عنوان یکی از عوامل پایدار بی‌ثباتی سیاسی در خلافت عباسی تحلیل شده است (10).

در نهایت، مجموعه این عوامل سیاسی، اجتماعی و ساختاری فضایی را پدید آورد که در آن، ادامه حضور امام رضا (ع) در ساختار رسمی خلافت با پیچیدگی‌های فزاینده‌ای همراه شد. بسیاری از منابع تاریخی شیعی، شهادت امام را ناشی از مسمومیت دانسته و این اقدام را به مأمون نسبت داده‌اند (26, 31).

در برخی روایات تکمیلی نیز به نقش دربار و جریان‌های مخالف در تشدید این وضعیت اشاره شده است (27).

در مقابل، برخی منابع اهل سنت با احتیاط بیشتری به این مسئله پرداخته‌اند؛ با این حال، در اصل وقوع وفات امام در سال ۲۰۳ق در طوس اختلافی وجود ندارد (5, 15, 19). برخی گزارش‌ها نیز نشان می‌دهد که این واقعه در آستانه بازگشت مأمون به بغداد و در شرایطی رخ داد که وی در صدد ترمیم روابط خود با خاندان عباسی بود (6, 8).

در برخی تحلیل‌های معاصر نیز این مقطع به‌عنوان لحظه‌گذار از سیاست ائتلاف به سیاست حذف تفسیر شده است (16). بر این اساس، شهادت امام رضا (ع) را باید در چارچوب پیامدهای سیاسی و ساختاری سیاست ولایت‌عهدی تحلیل کرد. سیاستی که در آغاز با هدف تقویت مشروعیت خلافت و مدیریت بحران‌های سیاسی اتخاذ شده بود، در عمل پیامدهایی به همراه آورد که تداوم آن را برای دستگاه خلافت دشوار ساخت. از این منظر، شهادت امام رضا (ع) نه صرفاً یک رخداد منفرد تاریخی، بلکه بخشی از فرایند پیچیده تعامل میان خلافت عباسی، بحران مشروعیت سیاسی و جایگاه اجتماعی - دینی اهل‌بیت (ع) به شمار می‌رود؛ فرایندی که بدون توجه به مناسبات قدرت در دربار مأمون و رقابت میان کانون‌های مختلف نفوذ سیاسی قابل فهم نخواهد بود.

در برخی جمع‌بندی‌های پژوهشی نیز این واقعه به‌عنوان نتیجه تراکم هم‌زمان عوامل سیاسی، اجتماعی و نهادی در ساختار خلافت تبیین شده است (11, 13).

تحلیل نهایی سیاست مأمون در چارچوب بحران مشروعیت خلافت عباسی: بازخوانی ولایت‌عهدی امام رضا (ع)

بررسی سیاست ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در دوره مأمون عباسی نشان می‌دهد که این اقدام را نمی‌توان صرفاً به‌مثابه تصمیمی فردی یا تدبیری مقطعی در نظر گرفت، بلکه باید آن را در بستر تحولات ساختاری خلافت عباسی و بحران‌های هم‌زمان قدرت و مشروعیت در آغاز قرن سوم هجری تحلیل کرد. برخی تحلیل‌های معاصر ایرانی بر این نکته تأکید دارند که ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را باید در چارچوب «سیاست مهندسی مشروعیت» در ساخت قدرت عباسی فهم کرد (32). جنگ داخلی میان امین و مأمون، تضعیف اقتدار مرکزی خلافت و گسترش نارضایتی‌های سیاسی در مناطق مختلف قلمرو عباسی، شرایطی را پدید آورد که در آن، بازتعریف منابع مشروعیت سیاسی به یک ضرورت تبدیل شد. در این چارچوب، پژوهش‌های نوین بر نقش «بحران ساختاری خلافت» در بازآرایی تصمیم‌های سیاسی مأمون تأکید دارند و آن را بخشی از روند تغییر الگوی حکمرانی عباسی می‌دانند (13, 16).

در چنین زمینه‌ای، مسئله مشروعیت خلافت صرفاً در سطح ادعای دینی باقی نماند، بلکه به حوزه رقابت‌های سیاسی و اجتماعی نیز گسترش یافت. از منظر تحلیل وبرین قدرت، مأمون در موقعیتی قرار داشت که ناگزیر به بازتولید منابع کارزماتیک مشروعیت در ساختار عقلانی - اداری خلافت بود. در این میان، استفاده از جایگاه نمادین اهل‌بیت (ع) را می‌توان تلاشی برای «باز ترکیب مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی» دانست. در تفسیر برخی پژوهشگران، این سیاست نه یک تصمیم مقطعی، بلکه بخشی از راهبرد مهار بحران مشروعیت در دولت‌های پس از جنگ داخلی عباسی تلقی شده است (10, 23).

با این حال، تحلیل ساختار قدرت در خلافت عباسی نشان می‌دهد که این نوع سیاست‌ها در بستری متکثر و رقابتی اجرا می‌شدند؛ جایی که خلافت نه یک واحد یکپارچه، بلکه شبکه‌ای از نیروهای متعارض بود. در خوانش‌های ساختارگرایانه، از جمله در آثار کرون، خلافت عباسی به‌مثابه نظامی چندلایه تصویر می‌شود که در آن، منافع دیوان‌سالاری، نخبگان نظامی و خاندان عباسی همواره در تنش پایدار قرار داشتند (13). در این چارچوب، مخالفت با ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را می‌توان به‌عنوان واکنش محافظه‌کارانه نخبگان سیاسی به تهدید انحصار مشروعیت تفسیر کرد، نه صرفاً واکنشی اعتقادی.

در سطحی دیگر، نظریه جامعه‌شناسی تاریخی اسلام، به‌ویژه در آثار لاپیدوس، نشان می‌دهد که جامعه اسلامی در این دوره در حال گذار از ساختارهای ساده خلافتی به شبکه‌های پیچیده‌تر اقتدار اجتماعی و دینی بود. در نتیجه، سیاست مأمون ناخواسته وارد فضایی شد که در آن، «مرجعیت دینی مستقل» در حال تثبیت بود و همین امر ظرفیت بازتولید رقابت مشروعیتی را افزایش داد (11).

از منظر تحلیل نهادی، می‌توان گفت سیاست ولایت‌عهدی واجد نوعی تنش درونی میان هدف و پیامد بود. مأمون در پی آن بود که سرمایه نمادین اهل بیت (ع) را در خدمت تقویت مرکزیت خلافت قرار دهد، اما همین فرایند به شکل‌گیری نوعی مرکز معنوی رقیب انجامید. این وضعیت را می‌توان با مفهوم «پارادوکس مشروعیت ابزاری» توضیح داد؛ جایی که ابزارهای تولید مشروعیت، خود به منبع تهدید برای ساختار قدرت تبدیل می‌شوند. در این زمینه، خوانش‌های تاریخ‌اندیشه سیاسی نیز بر رابطه پیچیده میان دین و قدرت در نظام خلافت تأکید کرده‌اند (10، 12).

در ادامه، برخی تحلیل‌های ساختاری‌تر نشان می‌دهند که مأمون در یک میدان قدرت چندکانونی عمل می‌کرد؛ میدانی که در آن، تصمیم‌گیری سیاسی نه محصول اراده فردی، بلکه نتیجه چانه‌زنی میان نیروهای رقیب بود. در این چارچوب، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را می‌توان نوعی «سیاست مصالحه‌ای در وضعیت عدم تعادل قدرت» دانست که در کوتاه‌مدت به کنترل بحران کمک کرد، اما در بلندمدت تعارض‌های جدیدی را فعال ساخت (14، 16).

در نهایت، شهادت امام رضا (ع) در این چارچوب نه به‌عنوان رخدادی منفرد، بلکه به‌مثابه پیامد تشدید تنش‌های ناشی از بازتعریف مشروعیت قابل فهم است. از این منظر، تجربه مأمون نشان می‌دهد که در نظام‌های سیاسی مبتنی بر مشروعیت ترکیبی دینی - سیاسی، هرگونه تلاش برای استفاده ابزاری از سرمایه نمادین دین می‌تواند به بازتولید بحران مشروعیت منجر شود. به بیان دیگر، سیاست ولایت‌عهدی اگرچه در سطح راهبردی طراحی شده بود، اما در سطح ساختاری در معرض نیروهای قرار گرفت که کنترل کامل آن‌ها ممکن نبود.

باید در نظر گرفت که خلافت عباسی در قرن سوم هجری بیشتر به‌عنوان یک نظام انعطاف‌پذیر سیاسی - اداری عمل می‌کرد تا یک ساختار ایدئولوژیک ثابت (33). در جمع‌بندی نظری، می‌توان این دوره را نمونه‌ای از گذار از «مشروعیت یکپارچه خلافتی» به «چندپارگی منابع مشروعیت» دانست؛ گذاری که در آن، خلافت عباسی از یک مرکز اقتدار مطلق به شبکه‌ای از قدرت‌های رقیب تبدیل شد و همین تحول، امکان تثبیت هرگونه راهبرد واحد مشروعیت‌ساز را محدود کرد.

نتیجه‌گیری

تحلیل سیاست ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در دوره مأمون عباسی نشان می‌دهد که این اقدام را باید در چارچوب ساختاری مشروعیت خلافت عباسی در آغاز قرن سوم هجری فهم کرد. مجموعه تحولات سیاسی، از جمله جنگ داخلی امین و مأمون، تضعیف اقتدار مرکزی و تعمیق شکاف‌های اجتماعی، شرایطی را ایجاد کرد که در آن، مسئله مشروعیت از سطح ادعاهای دینی به سطح یک مسئله راهبردی در بقا و بازآرایی قدرت سیاسی ارتقا یافت. در این چارچوب، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) به‌مثابه یک راهبرد بازتولید مشروعیت قابل تفسیر است که بر بهره‌گیری از سرمایه نمادین اهل بیت (ع) استوار بود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این راهبرد در قالب یک الگوی سه‌لایه عمل می‌کرد: نخست، سطح ساختاری که شامل تعارض منافع درون خلافت عباسی میان خاندان حاکم، دیوان‌سالاری و نیروهای نظامی بود؛ دوم، سطح کنش سیاسی که در تصمیم مأمون برای انتصاب امام رضا (ع) به ولایت‌عهدی متجلی شد؛ و سوم، سطح سرمایه نمادین دینی که در جایگاه اجتماعی و مرجعیت معنوی اهل بیت (ع) بازتاب می‌یافت. تعامل ناپایدار میان این سه سطح، زمینه‌ساز شکل‌گیری پیامدهای پیش‌بینی نشده شد.

در سطح پیامدها، حضور امام رضا (ع) در خراسان نه تنها در چارچوب سیاست اولیه مأمون به ادغام مشروعیت دینی در ساختار خلافت کمک نکرد، بلکه از طریق تقویت شبکه‌های اجتماعی علویان، گسترش ارتباطات علمی - دینی در خراسان و افزایش مرجعیت معنوی امام در افکار عمومی، به شکل گیری یک مرکزیت رقیب در حوزه مشروعیت دینی انجامید. این امر نشان‌دهنده وجود شکاف میان منطق طراحی سیاست و منطق کارکرد اجتماعی آن است.

برآیند این وضعیت حاکی از آن است که سیاست ولایت‌عهدی در ساختار متکثر و متعارض خلافت عباسی، به جای تثبیت پایدار مشروعیت، به بازتولید تنش‌های درون‌ساختاری و تشدید رقابت بر سر منابع مشروعیت انجامید. در نتیجه، این سیاست را می‌توان نمونه‌ای از ناکامی راهبردهای تلفیق قدرت سیاسی و سرمایه دینی در بسترهای فاقد اجماع نهادی دانست.

در سطح نظری، این پژوهش بر اساس یک مدل سه‌لایه تحلیل مشروعیت در خلافت عباسی استوار است که در آن، کنش سیاسی، ساختار قدرت و سرمایه نمادین دینی در تعامل دائماً ناپایدار قرار دارند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در چنین الگویی، هرگونه تلاش برای بازتولید مشروعیت از طریق ابزارهای دینی، در صورت فقدان انسجام درونی ساختار قدرت، می‌تواند به پیامدهای معکوس و تشدید بحران مشروعیت منجر شود.

در نهایت، ولایت‌عهدی امام رضا (ع) نه صرفاً یک رخداد سیاسی، بلکه یک نمونه تحلیلی از پویایی پیچیده مشروعیت در نظام خلافت اسلامی است که نشان می‌دهد رابطه میان قدرت سیاسی و دین، رابطه‌ای خطی و ابزاری نیست، بلکه در قالب تعاملات چندلایه، رقابتی و پیامدهای ناهم‌راستا شکل می‌گیرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Jafarian R. The Political Life of the Shi'a Imams. Tehran: Ney Publishing; 2021.
2. Robinson CF. Islamic Civilization in Historical Perspective 2020.
3. Robinson CF. Islamic Historiography 2016.
4. Ibn Khaldun Aa-R. Al-Muqaddimah. Beirut: Dar al-Fikr; 1988.
5. Ibn al-Athir Ia-DAiM. Al-Kamil fi al-Tarikh. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 2007.
6. al-Tabari MiJ. Tarikh al-Umam wa al-Muluk. Tehran: Asatir Publishing; 1996.
7. al-Baladhuri AiY. Ansab al-Ashraf. Beirut: Dar al-Fikr; 1996.
8. Ibn Kathir liU. Al-Bidayah wa al-Nihayah. Beirut: Dar al-Fikr; 1987.
9. Ibn al-Jawzi Aa-R. Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1992.
10. Hodgson MGS. The Venture of Islam. Chicago: University of Chicago Press; 1974.
11. Lapidus I. A History of Islamic Societies: Cambridge University Press; 2014.
12. Lewis B. What Went Wrong?: Oxford University Press; 2002.

13. Crone P. Slaves on Horses: Cambridge University Press; 1986.
14. Mottahedeh R. Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society: Princeton University Press; 1980.
15. al-Mas'udi AiH. Muruj al-Dhahab. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 2003.
16. Kennedy H. The Prophet and the Age of the Caliphates. London: Pearson; 2004.
17. Jafarian R. Political History of Islam. Tehran: SAMT Publications; 2001.
18. Wellhausen J. The Arab Kingdom and Its Fall. Berlin 1927.
19. al-Ya'qubi AiAYq. Tarikh al-Ya'qubi. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 1992.
20. Zarrinkoub A. History of the People of Iran. Tehran: Amir Kabir Publications; 2000.
21. Jahshiyari MiA. Kitab al-Wuzara' wa al-Kuttab 1981.
22. Dinawari AiD. Al-Akhbar al-Tiwal. Tehran: Ney Publishing; 1992.
23. Madelung W. The Succession to Muhammad: Cambridge University Press; 1997.
24. Gordon MS. The Rise of Islam and the Abbasid Military 2015.
25. Ibn Qutaybah AAiM. Al-Imamah wa al-Siyasah. Cairo: Dar al-Ma'arif; 1967.
26. al-Saduq MiAiB. Uyun Akhbar al-Rida. Tehran: Jahan Publishing; 1999.
27. al-Tabarsi FiH. Kashf al-Ghummah fi Ma'rifat al-A'immah. Qom: Al al-Bayt; 1983.
28. Hurvitz N. Formative Period of Islamic Law and Authority 2019.
29. Shaban MA. Islamic History: A New Interpretation: Cambridge University Press; 1976.
30. Watt WM. Islamic Political Thought: Edinburgh University Press; 1985.
31. al-Mufid MiM. Al-Irshad. Qom: Sheikh Mufid Congress; 1993.
32. Pakatchi A. Article in the Encyclopaedia of the World of Islam. Encyclopaedia of the World of Islam 2019.
33. Kennedy H. The Caliphate 2016.
34. al-Tabarsi FiH. l'lam al-Wara bi-A'lam al-Huda. Qom: Al al-Bayt; 1983.